

РОЗДІЛ 1
ВИКОРИСТАННЯ НЕГАТИВНИХ СТЕРЕОТИПІВ
З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-ЄВРЕЙСЬКИХ ВІДНОСИН
ПІД ЧАС ГОЛОКОСТУ ДЛЯ ВИПРАВДАННЯ
ВОЄННОЇ АГРЕСІЇ РФ ПРОТИ УКРАЇНИ
У ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХХІ СТОЛІТТЯ

Владімір Путін (Владимир Путин) неодноразово нав'язував міфи про минуле для виправдання російського вторгнення в Україну, зокрема, використовуючи тему Голокосту й інших злочинів нацистської Німеччини. Важливим компонентом цієї риторичної стратегії у психологічних методах війни РФ проти України було спотворення історії українсько-єврейських відносин під час Другої світової війни. Перекручуючи складну історію Голокосту в Україні, В. Путін вдавався до стереотипування, яке зображувало Україну як фашистську й антисемітську за своєю суттю країну. У тексті досліджено, як у РФ маніпулювали пам'яттю про минуле, щоб виправдати воєнний злочин – агресію проти України як суверенної держави. Практику керування масовою свідомістю з метою конструювання негативних стереотипів щодо українців розцінено як типовий приклад небезпеки неправдивих інтерпретацій пам'яті про минуле як зброї під час ведення війни держави-агресора проти держави як жертви злочину воєнної агресії.

Тема українсько-єврейських відносин і колабораціонізму під час Голокосту була і залишається у фокусі зацікавлення дослідників (Weiss, 1988, р. 409–420; Німка, 2021; Боляновський, Українсько-єврейське співжиття, 2019; Боляновський, 2013, с. 66–89; Боляновський, 2016, с. 7–70). Сьогодні вона є одним із багатьох полів битв між РФ та Україною, чиї політики та «конструктори колективної пам'яті про минуле» використовували і продовжують використовувати історію вищезгаданих тем під час формування сучасної політики пам'яті. Відновлення агресивних воєнних дій РФ проти України у 2022 р. значно активізувало ці процеси. Окрім обговорень історичних українсько-російських відносин і Голодомору, жодна інша тема не є важливішою, ніж Голокост, у триваючих війнах пам'яті в Україні, чи то в обговореннях і запереченнях місцевого колабораціонізму та співучасті в антиєврейському насильстві,

чи то в практиках порівняльних страждань. У цьому розділі проаналізовано історію формування упереджених стереотипів щодо українсько-єврейських відносин у російських пропагандистських наративах, як воно вплинуло на контрнаративи в Україні та зміст тез російської антиукраїнської пропаганди в Україні, що поширювалися в СРСР (приблизно у 1945–1991 рр.) і з РФ у незалежній Україні (від 1991 р. до агресії РФ проти України у 2014 р.). Текст коротко заторкує політично спекулятивні теми місцевої співпраці та конкурентних страждань, у ньому звернуто увагу на маловивчені аспекти, які потрапили в центр уваги дослідників складних питань спільної українсько-єврейської історії під час Другої світової війни.

СРСР як попередник путінської РФ у формуванні вигадок про масовий антисемітизм українців. Голокост став викликом для уряду СРСР, порушуючи питання про те, що робили неєвреї під час масового вбивства євреїв, що потенційно могло призвести до «неправильних висновків» щодо асиміляції. Маніпулюючи пам'яттю, СРСР не повністю придушив знання про Голокост, а радше переосмислив його, позбавивши специфічної єврейської приналежності та «географії». Пропагуючи концепцію існування радянського народу, акцентуючи на спільному досвіді страждань усіх громадян СРСР, уряд прагнув зменшити єврейську свідомість та захопити асиміляцію, яка розглядалася як вирішення «єврейського питання». Офіційний наратив про Голокост був переосмислений, щоб узгодити його з потребою уряду СРСР формувати серед громадян цієї держави уявлення про єдину радянську національну ідентичність, із метою наголосити на колективній жертві «радянського народу», а не на стражданнях окремих народів. Офіційна радянська версія Другої світової війни переосмислила Голокост і спричинені ним страждання, щоб вписати його в ширші рамки історії тих територій СРСР, які були окуповані нацистською Німеччиною, вказуючи на страждання «всіх радянських людей» та применшуючи унікальний єврейський аспект геноциду. Такий підхід сприяв асиміляції, знижуючи значення єврейського партикуляризму та національної свідомості, що було тактикою для остаточного вирішення «єврейського питання». Політичні виміри пам'яті про Голокост у СРСР чітко продемонстрували, як офіційні наративи служили порядку денному держави щодо контролю етнічної ідентичності та сприяння асиміляції (Gitelman, 1990, с. 23–37).

Після Другої світової війни в СРСР почала поширюватися спотворена версія історії українсько-єврейських відносин у період Голокосту. Після завершення збройного етапу боротьби проти українського опору та його перетворення на психологічну війну проти українського націоналістичного руху, пропагандисти СРСР поширювали дезінформацію про факт використання нацистами деяких українців як нібито «доказ» того, що всі ті українці, які вважали себе представниками самодостатньої нації, здатної жити без контролю з Москви, є прихильниками нацистської ідеології. Багато книжок, брошур і періодичних видань багатотисячними накладами, які зображували патріотичних українців нацистами, поширювалися у СРСР та в усьому світі. Західним ученим і студентам, які приїжджали за обміном до Москви й інших радянських центрів науки та освіти, нав'язували думку про те, що будь-який український рух за незалежність є нацистським або принаймні пронацистським за ідеологією та практикою. У результаті тих українців, які вважали себе репрезентантами окремої великої нації, а не покірними своїм російським сусідам «молодшими братами», стереотипно зображували в радянських пропагандистських медіа як пронацистських націоналістів та антисемітів.

Традиції формування в Росії негативних уявлень про учасників боротьби за державну незалежність України як про антисемітів було закладено задовго до Другої світової війни. Нав'язувані образи поширювали на багатьох учасників цієї боротьби, починаючи від визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького (Stampfer, 2003, p. 207–227) й закінчуючи учасниками бойових дій військ УНР під проводом Головного Отамана Директорії УНР Симона Петлюри в період визвольних змагань 1919–1921 рр. (Красный, 1928). Проте до кінця ХХ ст. багато українських і єврейських авторів спростували ці міфи (Bachynskyi et al., 1919; Жаботинский, 1927; Сергійчук, 1998; Hunczak, 1969, p. 163–183; Abramson, 1999).

До початку Другої світової війни звинувачення українських націоналістів в антисемітизмі були спорадичними. Проте після її завершення в СРСР почала поширюватися вигадана версія історії українсько-єврейських відносин у період Голокосту. Після завершення збройного етапу боротьби СРСР проти українського опору й під час її трансформації у психологічну війну проти українського націоналістичного руху пропагандисти СРСР використали факт експлуатації частини українців нацистами як нібито «доказ», що всі

українці, які вважають себе самодостатньою нацією, яка може жити без контролю з боку Москви, були прихильниками нацистської ідеології. Тисячі книжок, брошур і періодичних видань, у яких патріотично налаштованих українців трактували як нацистів, розійшлися по СРСР і по всьому світу. Західним вченим, які приїжджали на обмін до Москви й інших радянських наукових та освітніх центрів, вселяли думку, що будь-який український рух за незалежність є нацистським або принаймні пронацистським за суттю. Як наслідок, тих українців, які вважали себе окремою нацією, а не «молодшими братами» й покірними сусідами росіян, у пропагандистських медіа СРСР стереотипно трактували як пронацистських націоналістів та антисемітів (Кузіна, 2022, с. 1190–1203; Кузіна, 2023).

За підтримки КДБ УРСР через Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном УРСР у 1965 р. була видана брошура «Антисемітська діяльність українських націоналістів». У ній автор Петро Ковальчук намагався дискредитувати українських націоналістів, представляючи їх як антисемітів, посиляючись на підконтрольну нацистській цензурі окупаційну україномовну пресу, яка виходила в окупованій Вермахтом Україні (Ковальчук, 1965). У 1970 р. полковник КДБ УРСР Віталій Червінський під псевдонімом Віталій Чередниченко видав книжку «Націоналізм проти нації» з цитуванням «біографії» Ярослава Стецька, у якій містилися антисемітські твердження про те, що він нібито виступав за застосування нацистських методів винищення євреїв в Україні. Це було частиною пропагандистської кампанії для дискредитації Я. Стецька (Чередниченко, 1970).

Книжка Леоніда Гамольського «Тризуб і зірка Давида», видана у 1975 р. і перевидана у 1977 р., – приклад публіцистичної літератури радянського періоду, що відображала офіційну ідеологічну критичну позицію КППС щодо руху за національну та державну незалежність України й спроб його діячів співпрацювати з єврейськими суспільно-політичними діячами (Гамольський, 1977).

У 1973 р. була видана, а у 1975 р. перевидана англomовна брошура Майкла Ханусяка (Michael Hanusiak) «Щоб ми не забули» з ідеологічною метою – «розпалити ворожнечу між українськими націоналістами і сіоністами в США». Вона вийшла з друку за підтримки КДБ УРСР і використовувалася у спеціальній пропагандистській кампанії за кордоном (Hanusiak, 1975).

У 1987 р. була опублікована книжка Дагласа Тоттла (Douglas Turtle) «Шахрайство, голод і фашизм: міф про геноцид українців від Гітлера до Гарварду». Він був канадським профспілковим активістом без серйозної історичної освіти. Міжнародна комісія з розслідування голоду в Україні 1932–1933 рр. вважала матеріали видання Д. Тоттла занадто інформативними, щоб їх можна було зібрати без допомоги СРСР. Утім, враховуючи політичні упередження крайніх груп соціалістичних профспілкових рухів Північної Америки, цю книжку, як і будь-яку публікацію «советофілів», що передувала відкриттю радянських архівів після розпаду СРСР, на сьогодні потрібно сприймати критично. Її ключові недоліки полягають, зокрема, у зв'язку з українсько-єврейськими відносинами під час Голокосту. Аналізуючи її, особливу увагу слід приділити розділу «Співпраця та змова», оскільки він явно сформував місток між наративами про Голодомор і Голокост. Хоча Д. Тоттл присвячує розділ колабораціонізму й антисемітизму, зокрема щодо українських націоналістичних груп та колишніх членів Ваффен-СС, його трактування є суперечливим (Tottle, 1987, р. 103–119). Фактично Голокост у цій книжці затьмарений: зосереджуючись на колабораціонізмі українських націоналістів, автор недооцінював або інструменталізував ширший контекст єврейських страждань під час Голокосту. Він заторкнув тему націоналістичного антисемітизму та колабораціонізму українських націоналістів у період Голокосту, але без достатньої глибини чи критичного балансу (Tottle, 1987).

Таким чином, антиукраїнські книжки з тематикою колабораціонізму й Голокосту, що були видані в СРСР або публікацію яких забезпечили його органи безпеки, залишалися суперечливими артефактами як нагадування про те, як історія може формуватися політичними мотивами та обмеженістю джерел (Romerstein, 2001, р. 54–67; Romerstein, 2002, р. 349–360). Фактично вони створили підґрунтя для подальшого поширення негативного стереотипу українців як колабораціоністів нацистської Німеччини, що популяризувався й утверджувався у політичних заявах керівництва РФ та активно використовувався у її пропаганді.

Образ українця-колаборанта у радянському та російському кінематографі: політична функція стереотипу. Упродовж десятиліть радянський, а згодом і російський кінематограф формували систему символічного протиставлення між «радянським героєм» і «зрадником-українцем». Останній образ виник не як випадковий

кінематографічний прийом, а як продуманий інструмент політичної пропаганди. В умовах жорсткої ідеологічної цензури кінематограф був зобов'язаний не лише розважати, але й дисциплінувати глядача, формуючи «правильні» історичні уявлення. У цьому контексті фігура українця, який співпрацював із нацистами, стала своєрідною культурною міткою неблагонадійності, сумнівної лояльності та націоналістичної «загрози».

Ранній приклад формування негативних образів українців як колаборантів – фільм «Подвиг розвідника» (1947). У ньому події розгорталися на території окупованої України, де радянський розвідник як головний герой діяв серед ворожого оточення. В одному з епізодів він перебував у місцевій їдальні із зображенням стилізованого тризуба, де зустрічався з місцевим колабораціоністом, а у ролі іншого зрадника й агента гестапо виступав українець у вишиваній сорочці. «Український зрадник» прямо декларував свою національну ідентичність та антипатію до російського культурного простору у заяві: «Я українець і не люблю російської музики». Колаборанти в цій стрічці зображені як підлі й водночас примітивні люди. Їхня мова (ламана російська або українізована вимова) свідчила про їхню віддаленість від «істинно радянського» світу. Хоч у фільмі не названо їх національність прямо, етнічна ідентифікація очевидна через мову, вбрання, імена (Подвиг разведчика, 1947).

Після смерті Іосіфа Сталіна (Иосиф Сталин) у кінематографі СРСР відбувалося чітке формування стереотипів «наших українців» та українців як колабораціоністів. Проте, з огляду на замовчування або навіть заперечення Голокосту як унікального в історії геноциду, це відбувалося без прямого пов'язування останніх з участю в нацистському «остаточному вирішенні єврейського питання». Образи українців-колабораціоністів та українців як «радянських патріотів» у фільмах часів УРСР були важливими елементами радянської кінематографії, що мали пропагандистське значення і допомагали формувати образи «правильних» і «неправильних» українців у контексті панівної в СРСР критики, як тоді казали, «злочинів німецько-фашистських окупантів та їх пособників». Зокрема, образи колаборантів і «радянських патріотів» у художніх та документальних фільмах пропагандистського спрямування часто слугували політичним інструментом для підтримки позитивного іміджу СРСР та дискредитації всіх, хто не поділяв ідеологічні погляди або боровся проти нього. Українець-колаборант у радянсько-

му кінематографі – це здебільшого людина, яка підтримувала ворожу окупацію (нацистську чи іншу) і часто ставала зрадником або зрадницею національних інтересів України. Зазвичай цей образ демонстрував такі гірші риси людського характеру, як антигеройзм, егоїзм, підлість і жорстокість. Колаборанти не тільки зраджували свій народ, а й активно співпрацювали з окупантами, що ще більше акцентувало на їхній негативній ролі у суспільстві. У художніх фільмах у СРСР колаборант зазвичай поставав у контексті боротьби з радянським режимом як ідеологічний антипод радянських героїв. Такий образ здебільшого був образливим щодо колишнього українського національного руху й активно використовувався для формування ідеї про те, що боротьба за незалежність чи національну ідентичність є не просто «помилковою», але й згубною для народу, бо веде до співпраці з ворогом. Серед таких негативних образів, наприклад, образ українських поліцаїв у шапках-мазепинках із тризубами у виконанні Івана Миколайчука (головний антигерой Роман, дівчина якого – головна героїня Анничка – не схвалювала його службу й закохалася у радянського партизана) та Борислава Брондукова у фільмі «Анничка» (1968), українець Стапчук як «фашистський інформатор», який проживав під прізвиськом Ванашний у фільмі «Ларець Марії Медічі» (1980) та інші негативні персонажі («Анничка», 1968; Богдан, 2022; Film «The Casket of Maria Medici», 1980).

Протиставлення образів українця-колаборанта і «патріотів СРСР» (зокрема українців, росіян й громадян СРСР інших національностей) у кінематографії УРСР можна розцінювати як частину ідеологічної боротьби, спрямованої на збереження влади КПРС та підкорення національних рухів на території України. Українець-колаборант був уособленням ворога, зрадника, який завдавав шкоди національній гідності й співпрацював з окупантами, в той час як «радянські патріоти» були уособленням надії, сили і відданості «радянській ідеї».

У художніх фільмах у СРСР цей контраст проявлявся в тому, що головні герої, які підтримували панівну ідеологію цієї держави, символізували рух до «прогресу», тоді як образи колабораціоністів презентували зворотний бік цього процесу – антипрогресивність і загрозу для національної єдності та цілісності держави. Такий підхід був типовим для радянської кінематографії і сприяв формуванню в суспільстві чіткої межі між «своїми» та «ворогами», між тими,

хто сприяв «світлому майбутньому», й тими, хто намагався зупинити чи зруйнувати цей процес. Загалом, радянські фільми УРСР використовували образи колабораціоністів-українців для того, щоб створити чітку ідеологічну та моральну прірву між українським патріотизмом, що виражався у радянській версії, та українським націоналізмом, який у цей період був асоційований із колабораціонізмом і зрадою. Образи українців-колабораціоністів і «радянських патріотів» виконували важливу роль у формуванні радянської національної ідентичності, а всі, хто не вписувався в цю ідеологію, одразу ставали об'єктами критики і виключення.

Від початку 2010-х років, насамперед після подій 2014 р., українофобські образи активно відновлювали в російських стрічках, зокрема у фільмах про Донбас або новітніх «антифашистських» драмах. У них український націоналізм ототожнювався з фашизмом, а українські персонажі символізували жорстоких і фанатичних зрадників. Така риторика була прямим наслідуванням поширеної в СРСР традиції очорнювання тих українців, яких нацисти використовували в окупаційній політиці. У стрічці «Матч» (2012–2014) про сумнозвісний «матч смерті» в Києві у 1942 р. українські поліцаї та навіть футбольні фанати були носіями жовто-блакитних символів, спілкувалися українською мовою, протистояли «героїчному радянському спортсмену». Така символіка транслиувала чітке повідомлення: українська ідентичність автоматично мала асоціюватися з нацизмом, тоді як справжній патріотизм міг бути лише радянським (тобто фактично російським). Фільм «Матч» може бути трактований як українофобський через спосіб мовного й образного подання: українська мова й атрибути (кольори, пов'язки) мали бути пов'язаними з провинною чи злом, у той час як позитив мав асоціюватися з РФ.

У РФ під час російсько-української війни від 2014 р., особливо від широкомасштабного вторгнення її військ в Україну у 2022 р., у пропагандистських художніх і документальних стрічках тема українського колабораціонізму набувала різних форм. У цих пропагандистських нарративах українці часто поставали як вороги, а РФ – як жертва чи «братній народ», що спотворювало історичний контекст і виправдовувало агресію. У фільмах часто моделювали контрастні ситуації: позитивні герої спілкувалися російською, а негативні – українською. Це зумисно створювало асоціацію «українці = вороги», що прямо демонструвало елементи українофобського змісту.

Образ українського колаборанта нацистів у СРСР виконував одразу кілька ідеологічних функцій. По-перше, він делегітимізував будь-яку спробу відокремленої української історії або самостійного опору (наприклад, у випадку з УПА). По-друге, цей образ слугував попередженням для сучасників: відхід від загальнодержавного нарративу з панівною в СРСР версією історії українсько-єврейських відносин періоду Другої світової війни рівнозначний зраді. По-третє, такий кінематографічний підхід створював у масовій свідомості стійкий етнокультурний архетип: українець – це не просто «інший», а небезпечний інший.

Поширення міфу «Усі борці за незалежність України проти РФ – антисеміти» (2005–2013). У політиці деформування колективної пам'яті про минуле тоталітарні й авторитарні держави часто використовували історію для виправдання агресивної зовнішньої політики та воєн. Диктатори замовчували неприємні для них «чорні сторінки» історії їх власних злочинів, тому що вони підважували їхні основні тези, постулати й претензії на владу над мільйонами людей на завойованих ними землях. Виконуючи політичне замовлення, їх пропагандисти розповідали неправдиві, односторонні або оманливі історії про минуле. Політичні лідери, маніпулюючи масовою свідомістю, намагалися мобілізувати цілі народи проти їх же сусідів. Адольф Гітлер (Adolf Hitler), наприклад, розпочавши Другу світову війну, звинувачував євреїв у її розв'язанні, перекидав на них провину за початок війни й говорив про потребу «остаточного вирішення єврейського питання». Проте вкрай важливо, щоб люди розуміли сутність організованого нацистською Німеччиною Голокосту з метою уникання здійснення геноцидів щодо інших народів іншими державами, жертвами злочинної політики яких стають багато мільйонів людей (MacMillan, 2009).

Здійснюючи підготовку до воєнної агресії проти України, РФ протягом тривалого часу використовувала тему історичного минулого для підготовки сприятливого ґрунту для поглиблення процесів внутрішнього розколу українського суспільства й формування негативного іміджу країни у світі. Від часу Помаранчевої революції в Україні у 2004 р. невід'ємним елементом психологічної війни РФ проти спроб переходу України від проросійського курсу політики до інтеграції в ЄС та співпраці зі США стало усе частіше поширення «чорного піару» про участь українців у боротьбі за незалежність у 1940-х роках з одночасною сакралізацією пам'яті про німецько-радянську війну як про т. зв. Велику Вітчизняну війну із заборонаю

перегляду офіційної російської версії її історії. Важливим об'єктом критики пропагандистів РФ стали діячі ОУН (однаково, як бандерівці, так і мельниківці і т. зв. двійкарі) та воїни УПА, у яких багато українців тоді вбачали героїв за національну й державну незалежність України.

У 2005–2008 рр. російські політтехнологи намагалися розколоти спроби побудови консенсусу у конструюванні пам'яті про Другу світову війну в Україні, звинувачуючи членів ОУН та УПА в участі в Голокості. Щоб переробити свої старі дезінформаційні меми щодо «союзу ОУН-нацизму», це було зроблено попри те, що більшість колишніх поліцейських до цього вступу не мали жодних стосунків з українськими націоналістами. Однак, використовуючи нові технології, російські пропагандисти лише використовували старі міфи в нових модифікаціях і формах, щоб поширювати варіації на ту саму дезінформаційну тему, яка поширювалася з часів «холодної війни». Від 2005 р. російська пропаганда все більше маніпулювала темою Шоа, щоб дискредитувати прозахідну українську еліту, яка прийшла до влади після Помаранчевої революції. Саме тому складну, комплексну й багатоаспектну тему історії Голокосту було спрощено зведено пропагандистами РФ до традиційної радянської парадигми «радянських героїв» та «місцевих зрадників» (Prymachenko, 2017, p. 209–211).

Навесні 2009 р. у Москві було реалізовано три ініціативи щодо контролю публічної презентації російської історії: до Державної Думи було підготовлено два законопроекти, які криміналізували б «реабілітацію нацизму», а невдовзі президент Дмитрій Медведєв (Дмитрий Медведев) створив комісію, уповноважену «протидіяти спробам фальсифікувати історію на шкоду інтересам Росії». Він вважав за потрібне створити таку комісію з метою зобразити РФ жертвою німецьких воєнних злочинів. Хоча думські законопроекти та комісія зазвичай розглядалися як ініціативи, які тягнулися в одному напрямку, вони принципово суперечили один одному. Насправді комісія мала не сприяти прийняттю нових законів, а перешкоджати написанню української історії – суперечної чи навіть альтернативної до офіційної в РФ версії історії Другої світової війни (Kolstø, 2019, p. 738–760).

Одночасно з цим у РФ намагалися переписати історію українсько-єврейських відносин під час Голокосту й інтерпретувати її по-новому, заперечуючи їхні позитивні аспекти, применшую-

чи їхнє значення або заперечуючи важливі історичні факти. Цей підхід можна назвати «російським історичним ревізіонізмом». Можна виділити 7 основних категорій маніпулювання цією історією:

1. Заперечення вини Росії у розв'язанні Другої світової війни після пакту Ріббентропа-Молотова методами «психологічного евфемізму» вини та співвідповідальності Росії за це.

2. Замовчування, применшення або виправдання злочинів, скоєних російсько-більшовицьким тоталітарним режимом проти українців та євреїв в Україні.

3. Звинувачення українських націоналістів у масовій участі в Голокості з синхронним описом їх «комплексу вини» за дозволений нацистами та німцями геноцид проти євреїв із запереченням дозволеного більшовиками та Росією геноциду проти українців.

4. Переоцінка реальних низьких масштабів участі українців у нацистському німецькому антиєврейському насильстві та водночас заперечення участі етнічних росіян у Голокості.

5. Ідеалізація російсько-радянського тоталітарного режиму та переоцінка ролі радянських партизанів і Червоної армії у визволенні єврейства шляхом одночасного применшення ролі України й українців у складі радянських військ у боротьбі проти нацистської Німеччини.

6. Розпалювання історичних травм як у єврейській, так і в українській пам'яті про минуле.

7. Ігнорування масового порятунку євреїв українським населенням під час нацистської окупації України.

Режим В. Путіна стверджував, що українські націоналісти розвинули колабораціонізм у Голокості на українській землі, а пізніше у «геноциді» євреїв, поляків, росіян або російськомовних українців. Розвиваючи цю міфотворчість, Росія була змушена вторгнутися, щоб звільнити Україну від гніту місцевих націоналістів або навіть «нацистів», зупинивши «нацифікацію України». Зеніт цієї пропагандистської кампанії припав на 2014 р., коли РФ розпочала війну проти України. Москва використовувала будь-яку нагоду, щоб повторити ці заяви та звинувачення в пропагандистській кампанії, спрямованій на дезінформацію чи зневажання світової громадської думки щодо України та українців. РФ, очевидно, сподівалася використати цю сесію не лише для дискредитації України, але й для реабілітації власної репутації нібито «нації-визволительки

від фашизму» (хоча Росія виграла Другу світову війну лише завдяки підтримці інших республік СРСР, а також союзу зі США та Великою Британією та їхній безпрецедентній військовій, фінансовій, технічній і гуманітарній допомозі під час німецько-радянської війни 1941–1945 рр.).

2014 рік – кардинальний поворот у кампанії РФ щодо маніпуляції темою українсько-єврейських відносин у 1941–1944 роках. Зламним етапом у спробах російських пропагандистів спекулювати на темі українсько-єврейських відносин у 1941–1944 рр. стало національне повстання, яке отримало назву Революція Гідності у 2013–2014 рр. Починаючи від нього, у РФ відкрито намагалися організувати масштабну кампанію дискредитації одночасно минулих і сучасних українців, які боролися за свободу під ярликами «фашистів», «нацистів», «антисемітів» тощо. Піком російських маніпуляцій Голокостом став 2014 р.: російські медіа намагалися показати активістів Євромайдану як фашистів, нацистів, нащадків солдатів дивізії Ваффен-СС «Галичина» тощо (Prymachenko, 2017, p. 209–211).

Того ж 2024 р. В. Путін запровадив суворі обмеження щодо контролю над історичним наративом та формуванням пам'яті про події Другої світової війни. А 5 травня 2014 р., зокрема, вступив у дію «Закон проти реабілітації нацизму», який прийняла Державна Дума РФ і який підписав В. Путін. Цей документ запровадив кримінальну відповідальність за популяризацію будь-якої, відмінної від офіційної в РФ, версії Другої світової війни, яка ставила би під сумнів «героїчний внесок» СРСР у перемогу над нацистською Німеччиною, фактично забороняючи свободу висловлювань і написання об'єктивних наукових досліджень включно з вивченням історії Голокосту. Закон увів у Кримінальний кодекс РФ ст. 354.1, що передбачала відповідальність за заперечення злочинів, встановлених Міжнародним військовим трибуналом, або розповсюдження хибних відомостей про діяльність СРСР у роки Другої світової війни та її ветеранів. Як наслідок, фактично було заборонено вивчення причетності СРСР до підготовки Голокосту шляхом поділу сфер його впливу з нацистською Німеччиною та висвітлення питань проявів антисемітизму в Червоній армії та радянських диверсійних загонах НКВС СРСР (т. зв. радянських партизанських загонах), а також вивчення історії радянського колабораціонізму, а саме причетності громадян СРСР до Голокосту тощо). Ці обмеження суттє-

во розширили (а фактично монополізували) контроль Кремля над колективною пам'яттю та дали змогу просувати спрощені й упереджені версії історії Другої світової війни.

Від 2014 р. РФ використовувала тему міфічного «українсько-го антисемітизму» як важливу зброю у психологічній війні проти України (Stanley, 2022). Спочатку всіх українських націоналістів (а згодом від 2022 р. – усіх українців) російська пропаганда називала «нацистами», «фашистами», «антисемітами», «воєнними злочинцями», організаторами або винуватцями Голокосту тощо (Fedor, 2022, р. 107–135). Президент РФ особисто «зброїв» та перекручував історію й історичну пам'ять, намагаючись виправдати вторгнення РФ в Україну. Під час анексії Кримського півострова та війни проти України на Донбасі В. Путін назвав Україну «осередком антисемітів» (President, 2014).

Від 2014 р. медіа РФ брали інтерв'ю в деяких російських євреїв, бажаючи провести паралелі між нацистами та новим українським урядом (Ивашкина, 2014). Однак їм часто доводилося покладатися на дезінформацію та брехню, щоб підтвердити свої істеричні історії, до того ж російське телебачення навмисно вигадувало історії, які зображували українців антисемітами, тоді як російські канали новин залишили за собою широко задокументований слід фальшивих свідків та історій (Sokol, 2019).

Однак, звинувачуючи українців у пронацистських симпатіях, В. Путін явно копіював політику, методи, практику маніпуляцій масовою свідомістю нацистської Німеччини. З минулого десятиліття тези Москви почали поширюватися майже миттєво та з великою швидкістю через певні інтернет-середовища. Відтоді їх підхопили окремі фінансовані РФ або проросійські видання на Заході, а потім поширювали як ліві, так і праві активісти та політики. Ворожість до незалежної Української держави тривалий час варіювалася від ненависті до українських націоналістів, яку Олександр Лосєв називав «бандерофобією», та розвивалася від латентних до прямих форм українофобії (Лосєв, 2001).

У випадку політики путінської Росії історична критика ролі, яку українські націоналісти відігравали в українсько-єврейських відносинах, була інструменталізована як підготовчий засіб у психологічних та інших воєнних зусиллях РФ проти України, щоб зобразити українців нібито «нацистами» та «біологічними антисемітами» для дискредитації руху за національну та державну незалежність

України. Така інструменталізація теми українсько-єврейських відносин підготувала ґрунт для реабілітації війни РФ проти України та призвела до реабілітації її щоденної практики насильства щодо українців, нібито «нацистів», «фашистів» та «антисемітів». Найпоширенішим прикладом наративів для розпалювання історичної травми Голокосту, пов'язаної з українсько-єврейськими відносинами, можуть бути неправдиві твердження про те, що нібито українці є історичними ворогами єврейства, українці брали активну участь у Голокості, в Україні панує повсюдний антисемітизм, а нащадки людей, які скоїли масові вбивства євреїв, перебувають при владі.

Характерно, що у своїх спробах перекинути відповідальність за організацію геноциду євреїв Німеччиною на українських націоналістів зокрема й українців загалом діячі й структури РФ фактично солідаризувалися з сучасними неонацистами, які заперечували приписування організації німцям Голокосту, або принаймні з тими авторами, які були ревізіоністами його історії. Відомий американський історик Тімоті Снайдер (Timothy Snyder) 17 липня 2017 р. слушно зауважив, що РФ у будь-якій формі намагалася провокувати, викликати та підтримувати натхненні спроби деяких німецьких ревізіоністів маніпулювати історією: «Спокуса німців уникнути відповідальності, яка завжди є великою спокусою, заохочується саме російською зовнішньою політикою. Саме російська зовнішня політика полягає в тому, щоб розділити історію Радянського Союзу на дві частини. Є хороша частина, яка є російською, і є погана частина, яка є українською. Я можу підсумувати це для вас швидше, ніж це робить офіційний меморандум російської зовнішньої політики: визволення – російське; колаборація – українське» (Snyder, 2017).

Кремль активно поширював руйнівний стереотип: українці за своєю суттю є антисемітами або неонацистами. Це продумана стратегія погіршення іміджу України як усередині Росії, так і на міжнародному рівні, розпалювання розколу в українському суспільстві та підризу підтримки ззовні. Факт обрання єврея Володимира Зеленського президентом України як доказ відсутності антисемітизму в українців медіа РФ замовчували або перекручували. Задовго до й особливо після 2014 р. дезінформацію (брехню або перебільшення, спрямовані на вплив на громадську думку) поширювала РФ, її політтехнологи, медіа та пропагандисти під час вторгнення військ

в Україну. Її метою було зміцнення підтримки агресії Росії та послаблення опору України у війні.

Спотворення історії Голокосту як один із приводів для «денацифікації»: загострення безпідставних звинувачень після широкомасштабного вторгнення військ РФ в Україну від 2022 року. Коли 24 лютого 2022 р. РФ розпочала широкомасштабне вторгнення в Україну, її президент В. Путін заявив, що президент (єврейського походження) В. Зеленський та інші керівники України – нацисти, і що Україна має бути «денацифікована». Однак, оскільки в Україні взагалі не було жодних суттєвих груп прихильників нацистської ідеології чи пронацистських симпатиків, В. Путін насправді мав на увазі українців із чітко вираженою українською, а не проросійською ідентичністю; денацифікація в його баченні фактично означала деукраїнізацію (Motyl, 2022).

Від часу широкомасштабного вторгнення військ РФ в Україну 24 лютого 2022 р. В. Путін послідовно розцінював війну як продовження «Великої Вітчизняної війни проти нацистських окупантів та їхніх пособників» у сучасний час, хоча й за інших обставин (Putin, 2022). Під час виступу на Петербурзькому економічному форумі 16 червня 2023 р. він заявив: «Голокост – це знищення шести мільйонів євреїв, півтора мільйона були знищені в Україні і, перш за все, руками бандерівців ... Ось це ті, хто сьогодні є героями України. Це ті, кого сьогоднішня українська влада захищає ... У нас є повне право вважати, що поставлене нами завдання “денацифікації” України є одним із ключових» (Путин заявив, 2023). На початку вересня 2023 р. В. Путін перефразував сказане ним у червні: «Це ось якраз бандерівці і що з ними давали прямі вказівки ... Навіть війська СС не вважали за можливе брати участь у цих масових репресіях. Вони практично передали це все в руки місцевих націоналістів і антисемітів» (Путин назвав, 2023).

Ця риторика значною мірою ґрунтувалася на офіційній у РФ версії історії Другої світової війни як основоположному міфі російської національної ідентичності від кінця ХХ ст. Одним із центральних у його риторичі був вибірковий акцент на використанні гітлерівською Німеччиною українців під час здійснюваного нею «остаточного вирішення єврейського питання». Хоча насправді нацисти дійсно формували й використовували деякі групи місцевого населення України під час реалізації Голокосту, неспростовними фактами є використання нацистами під час геноциду євреїв

багатьох десятків тисяч німців, росіян, поляків і навіть євреїв та людей багатьох інших національностей під час переслідувань та убивств євреїв. Застосовані в РФ спрощений упереджений підхід й акцент на перебільшуванні реальних масштабів колабораціонізму місцевих жителів України з нацистами під час Голокосту приховували усю складність проблеми експлуатації нацистами людей різних національностей під час його реалізації, стратегічно використовуючи її для делегітимації українського суверенітету та націоналізму (Garner, 2022).

Під керівництвом В. Путіна російські державні наративи неодноразово використовували риторика «денацифікації» щодо України, підкріплену інструментальним використанням символіки Другої світової війни та Голокосту, для легітимації військової агресії. Нападаючи на Україну, він закликав до «денацифікації» країни з єврейським лідером. Російська пропаганда хибно стверджувала, що в уряді та суспільстві України домінує неонацизм, покликаючись на явище колабораціонізму в окупованій Німеччиною Україні під час Другої світової війни (David, Allen, Siemaszko, 2022; McGlynn, 2023, p. 65–68).

Роль органів безпеки та зовнішньополітичного відомства РФ в організації кампанії звинувачень українців у нацизмі й антисемітизмі. Окрім Адміністрації Президента РФ і державних медіа та штатних чи неофіційних пропагандистів, до кампанії звинувачення українців у антисемітизмі були залучені співробітники ФСБ РФ.

Спроби російських пропагандистів у союзі зі згаданою вище службою інструменталізувати травматичне минуле українсько-єврейських відносин спричинили критику з боку відомих єврейських інтелектуалів або відомих авторитарних громадських діячів. Герберт Ромерштейн (Herbert Romerstein) був одним із них. Він обіймав посади директора Управління з протидії радянській дезінформації та активним заходам Інформаційного агентства США, директора Центру досліджень безпеки в Освітньо-дослідному інституті (ERI) та співробітника Інституту світової політики (Romerstein, 2004).

Інший представник єврейської інтелігенції Мойсей Фішбеїн, відомий антирадянський єврейський дисидент з України, також різко критикував російське втручання в тему українсько-єврейських відносин у своєму виступі під час XXVI конференції з українських проблем в Іллінойському університеті в Урбана-Шампань 24–27 червня 2009 р. Він пояснив головну причину «актуалізації»

питання про участь вояків УПА в Голокості ініціативою президента Віктора Ющенка щодо визнання УПА учасниками бойових дій та ветеранами України. Він заявив, що після таких ініціатив «маніпульовані російськими спецслужбами ЗМІ (і в самій Росії, й поза нею) розгорнули шалене власне звинувачення УПА у винищенні євреїв». Він заявив, що російські спецслужби «вдалися до давньої чекістської провокації й розіграли “єврейську карту”»: одних звинуватили у винищенні євреїв, а інших – у “героїзації” тих, хто буцім-то винищував. Прийом відомий: відвернути євреїв від українського національного відродження, відвернути і євреїв, і весь цивілізований світ від тих, хто хоче відродити справжню, українську Україну». Мойсей Фішбейн так пояснив дійсні причини цих спекуляцій: «Російські спецслужби намагаються дестабілізувати обстановку в Україні, підірвати її суверенітет і незалежність, створити їй негативний імідж, а відтак – унеможлививши інтеграцію до європейських та євроатлантичних структур – перетворити на узалежненого й маніпульованого сателіта. Неабиякого значення у своїх спецопераціях проти України вони надають міченій “єврейській карті”» (Фішбейн, 2009; Goble, 2009).

У широкому комплексі заходів психологічної війни проти України співробітники ФСБ РФ намагалися мобілізувати громадську думку українців та євреїв один проти одного шляхом маніпуляцій масовою свідомістю у сприйнятті історичного минулого, щоб викликати недовіру, ворожнечу, негативні стереотипи та погіршити політичні, дипломатичні й інші відносини між ними. З цією метою в РФ періодично публікували тенденційні публікації з історії українсько-єврейських відносин під час Голокосту, написані співробітниками служб путінської Росії для погіршення сучасних політичних відносин між Ізраїлем та Україною.

Одним із найвідоміших прикладів такої літератури є книжка «Другорядний ворог», опублікована російською мовою (2008), а пізніше перекладена англійською (2010) за часів президентства В. Ющенка, відомого своєю реабілітацією українських націоналістів на державному рівні. Її автор – Александр Дюков (Александр Дюков), чия служба у ФСБ РФ часто згадувалася навіть в інтернеті; численні посилання на Центральний архів ФСБ РФ у його публікаціях є найкращим свідченням його тісної співпраці з цією службою, оскільки пересічні історики навіть із Росії не мають доступу до її документів (Дюков, 2008; Dyukov, 2010).

Тему антисемітизму українців також активно обговорювали державні російські медіа під час анексії Кримського півострова та підтримки з боку РФ сепаратистської діяльності самопроголошених маріонеткових «Донецької народної республіки» та «Луганської народної республіки» на Донбасі. Політизація питання «української відповідальності за Голокост» була домінуючою тезою в публікаціях, пов'язаних з українсько-єврейськими відносинами під час Голокосту, які були видані в Росії від 2014 р. До того року вищезгаданий Фонд «Історична пам'ять», очолюваний Александром Дюковим, спонсорував видання книжки подібного змісту Александра Баканова (Александр Баканов), яка звинувачувала ОУН та УПА в антисемітизмі. Як і А. Дюков, А. Баканов вважав документи СРСР достовірними без будь-якого їх критичного аналізу (Баканов, 2014). Вони перекручували історичні факти; займали позиції, що суперечать базі доказів; надавали довіру ненадійним джерелам та ігнорували переконливі аргументи й відкидали достовірну інформацію. Правильним і неминучим висновком є те, що фальсифікація історичних подій у їхніх книжках була цілеспрямованою та добре продуманою. І А. Дюков, і А. Баканов навмисно спотворювали історичні докази, оскільки вони були апологетами СРСР. Ними керувало бажання побудувати своє бачення та коментувати історичні події у спосіб, що відповідав їхнім власним й ідеологічним переконанням, навіть якщо це передбачало спотворення та маніпуляції історичними фактами.

Після широкомасштабного вторгнення російських військ в Україну органи безпеки РФ значно посилили кампанію дезінформації, щоб викликати ототожнення українців із нацизмом і колабораціоністами часів Другої світової війни. Інструкції ФСБ РФ – це кращий спосіб зрозуміти пропаганду та дезінформацію Кремля, які дають ключ до розуміння його спроб використовувати злочини нацистів і теми Голокосту для реалізації своїх справжніх політичних цілей у військовій агресії проти України. СБУ 5 червня 2022 р. опублікувала те, що вона визначила як аналітичну записку 5-го відділу ФСБ РФ щодо тем дезінформації, які російський уряд повинен просувати для покращення «інформаційно-пропагандистської підтримки» своєї СВО в Україні. Вказана служба зробила висновок, що РФ недостатньо підтримала заяву про «денацифікацію», і рекомендувала «масове введення» звинувачень у вбивстві дітей у Донецькій та Луганській областях, які вона контролює з 2014 р.

ФСБ також закликала до створення «мережі пропагандистів» для поширення вигадок, зокрема використання російських та українських ветеранів Другої світової війни у постановочних відео, учасники яких закликали б РФ «зупинити фашизм в Україні». Зрештою, ФСБ рекомендувала створити на пострадянському просторі «антифашистські» фронтові групи та поширювати на ЄС дезінформацію, стверджуючи, що життя в Європі погіршується через підтримку українських «нацистів» (СБУ, 2022).

Виконуючи політичне замовлення Кремля, свій внесок у спроби спотворення історії українсько-єврейських відносин у чисельних заявах робило також МЗС РФ. Ще у 2008 р. воно поширило в інтернеті документи про участь деяких колаборантів із місцевої допоміжної поліції Волині (Західна Україна) у Голокості. Москва активно експлуатувала факти участі деяких груп колаборантів, які згодом приєдналися до УПА, в антиєврейських насильницьких діях (Деятельность ОУН-УПА, 2008).

Незабаром після початку широкомасштабного вторгнення російських військ в Україну в травні 2022 р. міністр закордонних справ РФ Сергій Лавров (Сергей Лавров) спробував відповісти на запитання італійського журналіста про походження Володимира Зеленського антисемітською змовницькою тирадою та перекручуванням інформації про Голокост. Він припустив, що А. Гітлер «теж мав єврейську кров», додавши, що «мудрий єврейський народ каже, що найпалкіші антисеміти зазвичай є євреями». Посадовці уряду Ізраїлю негайно вимагали вибачень за «непростими, обурливі» зауваження С. Лаврова та «брехню ... спрямовану на те, щоб звинуватити самих євреїв» у Голокості. Міністр закордонних справ Ізраїлю на той час Яір Лапід (יאיר לפיד) писав, що «найнижчий рівень расизму щодо євреїв – це звинувачувати самих євреїв в антисемітизмі». МЗС РФ згодом подвоїло свою активність, звинувативши Ізраїль у «антиісторичних заявах» та заявивши, що він підтримує «неонацистський режим у Києві» (То Vilify, 2022).

Після цього МЗС РФ і далі активно розвивало дезінформаційну кампанію очорнювання України, спекулюючи на трагічній для євреїв темі Голокосту. В одній зі спрямованих на це типових доповідей цього міністерства на початку вересня 2024 р., наприклад, одночасно з ремаркою про те, що «ідейні предки київського режиму – це злочинці і вбивці», вказувалося: «Антисемітський настрої серед окремих груп підтримується і українською владою, яка активно

намагається переписувати реальні факти про Голокост на території України та роль у ньому українських націоналістів використовують такі фальсифікації для реабілітації нацистських злочинців» (О ситуації, 2024).

У 2024 р. ФБР США отримало та подало до суду російські документи, на підставі яких можна було зробити висновок про те, що у 2022–2024 рр. РФ здійснювала у світі широкомасштабну психологічну операцію з маніпулювання впливовими людьми в Європі та психологічні атаки на людей у соціальних мережах за допомогою постів, коментарів і фейкових новин. Мета цієї форми гібридної війни полягала в тому, щоб посіяти розбрат, підірвати підтримку України та дискредитувати союзників України за допомогою психологічних маніпуляцій свідомістю великих мас людей (Vela, 2024).

Спростування безпідставних звинувачень РФ проти українців у світі. Багато політиків, дипломатів і громадських діячів різних держав світу відкинули звинувачення у нацифікації України її урядом як неправдиві та як частину дезінформаційної кампанії, спрямованої на виправдання вторгнення РФ (Waxman, 2022). Наприклад, Майкл Мак-Фаул (Michael McFaul), який був послом США в РФ у 2012–2014 рр., заявив, що будь-які спроби пов'язати Україну з давніми нацистськими рухами позбавлені будь-якого обґрунтування. «Ми повинні ставитися до нього (Путіна) як до ірраціонального, злого лідера, який несправедливо та грубо напав на вільну та демократичну Україну», – сказав М. Мак-Фаул (David et. al., 2022).

Спроби звинуватити керівництво України в нацифікації країни та прирівняти його дії до практики гітлерівської Німеччини викликали також негайний рішучий протест із боку державних установ різних країн, які займаються вивченням історії та його меморіалізацією. Музей «Аушвіц-Біркенау» у м. Освенцім у Польщі був однією з перших із цих установ, яка засудила заяви В. Путіна. У його офіційній заяві від 24 лютого 2022 р. серед іншого було зазначено, що В. Путін повторює політику А. Гітлера, оскільки з його волі «знову невинних людей вбивають виключно через божевільну псевдоімперську мегаломанію» (Haltiwanger, 2022).

Провідні дослідники історії Голокосту 27 лютого 2022 р. опублікували заяву з протестом проти згаданих заяв В. Путіна, яку підписали сотні інших дослідників теми. У ній висловлено категоричний протест проти розповсюджуваної Кремлем дезінформації про при-

рівнення українців до німецьких націонал-соціалістів: «Ми рішуче відкидаємо спроби російського уряду ... прирівняти українську державу до нацистського режиму, щоб виправдати свою неспровоковану агресію. Ця риторика є фактично неправильною, морально огидною та глибоко ображає пам'ять мільйонів жертв “нацизму та тих, хто мужньо боровся проти нього”. Автори стверджували, що в Україні “як і в будь-якій іншій країні є праві екстремісти та насильницькі ксенофобські групи”, але “ніщо з цього не виправдовує російську агресію та грубе викривлення характеристик України”» (Tabarovsky & Finkel, 2022).

Меморіальний музей Голокосту США та Яд Вашем в Ізраїлі були тими з багатьох інших державних або громадських структур, які одними з перших засудили використання В. Путіним історії Голокосту для виправдання завойовницької війни РФ проти України. Зокрема, 24 лютого 2024 р. Меморіальний музей Голокосту США рішуче засудив обурливий напад РФ на Україну та був глибоко стурбований загрозами для цивільного населення та втратами життів. «Виправдовуючи цей напад, В. Путін перекручував та привласнював історію Голокосту, неправдиво стверджуючи, що демократичну Україну потрібно “денацифікувати”. Так само безпідставними та кричущими є його твердження про те, що українська влада вчиняє “геноцид” як виправдання для вторгнення в Україну. Ми рішуче засуджуємо цей неспровокований напад і дуже стурбовані втратами життів. Музей стоїть поруч з українським народом, включаючи тисячі тих, хто вижив у Голокості та досі живе в країні», – сказав голова музею, посол Стюарт Елліотт Айзенштат (Stuart Elliott Eizenstat). «Ці люди, що вижили, є залишками одного з найбільших довоєнних єврейських народів Європи, яке було майже повністю знищене німцями у Другій світовій війні. Зазнавши жахливих страждань як жертви як нацизму, так і комунізму, українці сьогодні прагнуть реалізувати свої демократичні прагнення» (Hollinger, 2022).

Незабаром після звернення Меморіального музею Голокосту США 27 лютого 2022 р. Яд Вашем видав заяву подібного змісту: «Яд Вашем засуджує російське вторгнення в Україну, яке неминуче призведе до жахливих наслідків. Ми, зокрема, побоюємося за благополуччя мирних жителів і засуджуємо будь-яку навмисну загрозу їхній безпеці. Більше того, пропагандистський дискурс, що супроводжує нинішні військові дії, перенасичений безвідповідальними заявами та абсолютно неточними порівняннями з нацистською

ідеологією та діями до та під час Голокосту. Яд Вашем засуджує таке применшення та спотворення історичних фактів Голокосту» (Yad Vashem, 2022).

Українські євреї також відкидали твердження про те, що Україна – неонацистська держава. «Заяви Путіна про денацифікацію України – це найабсурдніша та найбожевільніша річ; вираз “нацифікація України” було створено російською пропагандою», – сказав Яків Блайх, головний рабин України (Sheftalovich, 2022). Йоханан Петровський-Штерн (Jochanan Petrovsky-Stern), уродженець України та професор єврейської історії в Північно-Західному університеті, прокоментував, що заяви Владіміра Путіна про «денацифікацію суперечать елементарній правді». «Люди, які вірять йому та поширюють цю брехню, займаються наклепом», – сказав Й. Петровський-Штерн. «Україна – це багатоетнічна країна, в якій меншини, такі як грузини, відіграють ключові урядові ролі, а президентом є євреї» (David et. al., 2022).

Після спростувань брехливих інсинуацій Кремля установами з вивчення та увічнення пам'яті про Голокост 11 липня 2022 р. з офіційною заявою «Щоб очорнити Україну, Кремль вдається до антисемітизму» з осудом кампанії дезінформації Москви про політику України виступив Державний департамент США. В опублікованій того дня на його сайті заяві з цього приводу було зазначено: «Згадуючи нацизм та жахи, пов'язані з Другою світовою війною та Голокостом, Кремль сподівається делегітимізувати та демонізувати Україну в очах російської громадськості та світу. Кремль намагається маніпулювати міжнародною громадською думкою, проводячи хибні паралелі між агресією Москви проти України та боротьбою ... проти нацистської Німеччини ... багатьох народів колишніх радянських республік, які принесли величезні жертви під час Другої світової війни, включаючи як українців, так і росіян ... Кремлівським пропагандистам було важко продати багатьом за межами Росії сфабрикований привід “денацифікації” для війни в Україні. Вони вдалися до дедалі безглуздіших – і часто суперечливих – виправдань. Коли критики вказують на те, що президент України Володимир Зеленський, який переміг на виборах 2019 року в Україні з 73 % голосів, сам євреєм, а члени його родини були вбиті нацистами, Кремль поширює неправдиві наративи, намагаючись делегітимізувати його єврейську приналежність. Кремль хибно стверджує, що найгіршими нацистами насправді були євреї, і на-

магається применшити роль антисемітизму в нацистській ідеології ... Після зауважень Лаврова Соловйов та інші експерти на російському державному телебаченні заявили, що нацизм не обов'язково означає антисемітизм, а може відображати так звану “русофобію”. Російська екосистема дезінформації та пропаганди потім намагалася підтримати хибні заяви чиновників, продовжуючи атакувати Зеленського, стверджуючи про нібито єврейське походження Гітлера та намагаючись дискредитувати ізраїльських лідерів. Дезінформаційне видання “One World”, пов'язане з російською військовою розвідкою, назвало критиків Лаврова “гітлерівськими” расистами за те, що вони стверджують, що “етно-релігійна ідентичність від народження” визначає політичні погляди людини» (То Vilify, 2022).

Після критичного аналізу антиукраїнської пропаганди Кремля було зроблено промовистий висновок, що, як видається, не потребує додаткових коментарів, оскільки у ньому дано об'єктивну оцінку суті цілеспрямованої дезінформаційної політики Кремля із широким застосуванням посилань на пам'ять про минуле: «Президент Путін та його апарат дезінформації та пропаганди використовують історичну пам'ять про радянську боротьбу проти нацистської Німеччини, щоб створити привід для своєї неспровокованої жорстокої війни проти України. Для досягнення своїх хижацьких цілей Кремль експлуатує страждання та жертви всіх, хто пережив Другу світову війну та Голокост. У цьому процесі Кремль відволікає від критично важливих глобальних зусиль щодо боротьби з антисемітизмом і натомість поширює одну з найпідступніших форм антисемітизму – спотворення фактів про Голокост. Зі зростанням антисемітизму у світі вкрай важливо всім викривати цей особливо згубний вид російської дезінформації» (То Vilify, 2022).

Отже, від закінчення Другої світової війни публікації деяких авторів про участь деяких українців у Голокості слугували платформою для Москви для поширення дезінформації з метою маніпулювання масовою свідомістю та громадською думкою, насамперед проросійськи орієнтованими політиками й інтелектуалами у світі. У наступні роки ці праці допомагали пропагандистам пострадянської Росії, серед іншого, у психологічній війні проти України у спробах її очорнення на міжнародній арені, насамперед у ЄС та США. Пізніше Москва використовувала міфи КДБ СРСР із минулого для виправдання вторгнень військ РФ в Україну. Так само, як міфи про «масову ксенофобію, пронацистські симпатії та колабораціонізм»

слугували «доказом» для московських міфів про українців загалом та українських націоналістів зокрема як «пронацистських антисемітів» та достатнім поясненням для концепції України як «держави, що не відбулася», теза про мету Росії «звільнити Україну від нацистів» слугувала виправданням вторгнення Росії в Україну від 24 лютого 2022 р.

Протягом першої чверті XXI ст. путінська Росія конструювала та намагалася утвердити глибоко спотворений образ українців і викликати щодо них хибне враження як про антисемітів й ідеологічних послідовників нацистів. Вона формувала міф про них як про ледве не головних організаторів Голокосту. Реалізація цієї мети у першій чверті XX ст. систематично й послідовно відбувалася шляхом спотворення історії Шоа в Україні.

Поширення міфу про роль СРСР і Росії як його наступниці у «визволенні Європи від фашизму» зміцнює образ Росії як політичної спадкоємиці перемоги над нацизмом і відволікає увагу від власного авторитаризму та порушень прав людини в Росії. Водночас головною метою приписування українцям ледве не головної ролі в організації Голокосту є спроба делегітимізації України, щоб поставити під сумнів претензії України на національну та державну незалежність, трактуючи її як нібито історично скомпрометовану країну.

Розпалюючи історичну травму, щоб помістити події та проблеми минулого в сучасний контекст, російські пропагандисти здійснювали спроби розпалити ненависть українців та євреїв один до одного, ґрунтуючись на емоціях. Вони намагалися перекласти увагу з ролі нацистської Німеччини, імперської, радянської та пострадянської Росії, інших країн у проведенні політики під девізом «Розділяй і володаруй» винятково на взаємини між особами цих національних груп як ключової проблеми на розуміння коренів ненависті, ворожнечі та непорозуміння між ними, з ігноруванням впливу зовнішніх чинників на ці відносини. У таких випадках у РФ часто використовували односторонні інтерпретації, упереджені стереотипи та тенденційні підходи до складних проблем минулого українсько-єврейських відносин.

У психологічній війні РФ проти України відбувалося активне використання гіперболізації масштабів проявів антисемітизму серед українців під час німецько-радянської війни з подвійною метою: по-перше, у рамках пропагандистської кампанії формування

колективного образу ворога в масовій свідомості громадян РФ і для контролю пам'яті про минуле за допомогою державних і недержавних інститутів, накладання «табу» на переосмислення багатьох замовчуваних подій в історії Росії та у формі суворої цензури для недопущення поширення альтернативних наративів про минуле; по-друге, з метою використання пропагандистських тез у політичних заявах для формування негативних стереотипів про українців як психологічної зброї проти України на міжнародній арені.

Зображення українців як антисемітів із боку Росії було очевидно спробою дискредитувати Україну як слабку жертву агресії, перш ніж вона зможе стати достатньо сильною, щоб заперечувати безпідставні звинувачення. Російські політтехнологи, очевидно, сподівалися, що якщо образ українця як погромника та садиста-охоронця табору буде достатньо глибоко вкорінений, то звинувачення, що історична реальність полягає у тому, що росіяни гноблять та вбивають українців, здаватиметься несерйозним і слугуватиме лише підтвердженням російських звинувачень у генетичному антисемітизмі серед українців.

Політика формування пам'яті про Голокост в Україні натомість була і залишається зорієнтованою на формування об'єктивного осмислення складних і трагічних подій. Українські політики, історики й публіцисти, розвиваючи дослідження українсько-єврейських відносин у період Голокосту, враховують і вшановують страждання та втрати українського народу, а також втрати українських євреїв, трактуючи їх як невід'ємний елемент спільного минулого людей різних національностей, які з прадавніх часів проживали в Україні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

«Анничка» – український художній фільм 1968 року кінорежисера Бориса Івченка. Триває 1943 рік... *YouTube*. <https://www.youtube.com/watch?v=2n4mdCo7wtI>

Баканов, А. (2014). *«Ни кацапа, ни жида, ни ляха»*. *Национальный вопрос в идеологии Организации украинских националистов, 1929–1945 гг.* Москва: Алгоритм.

Богдан, О. (2022). *Від «Тіней забутих предків» до «Вавилону ХХ»: чотири іпостасі Івана Миколайчука*. <https://tyktor.media/kytor/ivan-mykolaichuk/>

Боляновський, А. (2013). Особливості українсько-єврейських взаємин у Західній Україні у роки нацистської окупації. *Історична пам'ять про війну та Голокост*. Дніпропетровськ, 66–89.

Боляновський, А. (2016). Між християнською мораллю і нелюдським злом (реакція Митрополита Андрея Шептицького на окупаційну політику націонал-соціалістичної Німеччини в Галичині у 1941–1944 рр.: від формальної лояльності до критики і протестів). В Л. Фінберга (ред.), *Друга світова війна та долі мирного населення у східній Європі: матеріали Міжнародної наукової конференції пам'яті Митрополита Андрея Шептицького (Київ, 30 листопада – 1 грудня 2015 р.)*. Київ: Дух і Літера, 7–70.

Боляновський, А. (упоряд., наук. ред.). (2019). *Українсько-єврейське співжиття під час Голокосту. На матеріалі Західної України*. Дніпро; Львів.

Гамольський, Л. (1977). *Тризуб і «Зірка» Давида*. Дніпропетровськ: Промінь.

Деятельность ОУН-УПА. *Из документов НКВД-МГБ СССР*. (2008). https://idd.mid.ru/informational_materials/deyatelnost-oun-upa/

Дюков, А. Р. (2008). *Второстепенный враг: ОУН, УПА и решение «еврейского вопроса»*. Москва.

Жаботинский, В. (1927, 11 октября). Петлюра и погромы (письмо в редакцию). *Последние новости*, 2.

Ивашкина, Д. (2014, 8 марта). Раввин Михаил Финкель о ситуации на Украине. РФ вновь вступила в схватку с фашизмом. *Комсомольская правда*. <http://www.kp.ru/daily/26201.7/3089866>

Ковальчук, П. (1965). *Антисемітська діяльність українських націоналістів*. Київ.

Красный, П. (1928). *Трагедия украинского еврейства (к процессу Шварцбарда)*. Харьков.

Кузіна, К. (2022). Як агітаційно-пропагандистські кампанії легітимізували державний терор проти українців? В В. Смолій (відп. ред.), *За Ідентичність і Незалежність. Війна Росії проти України: історичні передумови, геополітичні паралелі*, 2. Київ: Кліо, 1190–1203.

Кузіна, К. (2023). *Як створити «ворога»: дегуманізація українців радянським агітпропом*. <https://uamoderna.com/war/yak-stvoryty-voroha-dehumanizatsiia-ukraintsiv-radianskym-ahitpropom/>

Лосєв, І. (2001). Явище бандерофобії в російській свідомості. *Сучасність*, 4. <http://memorial.kiev.ua/statti/738-javyshche-qbanderofobijiq-v-rosijskij-svidomosti.html>

О ситуации с героизацией нацизма, распространении неонацизма и других видов практики, которые способствуют эскалации современных форм расизма, расовой дискриминации, ксенофобии и связанной с ними нетерпимости (Доклад Министерства иностранных дел Российской Федерации, 2024 г.). (2024). https://mid.ru/ru/foreign_policy/doklady/1968836/

Подвиг разведчика. (1947). (2020, 16 квітня). *YouTube*. <https://www.youtube.com/watch?v=cyh7fBC7Tbg>

Путин заявил, что «бандеровцы и иже с ними» убили полтора миллиона евреев. (2023). <https://meduza.io/feature/2023/09/05/putin-zayavil-chto-banderovtsy-i-izhe-s-nimi-ubili-poltora-milliona-evreev>

Путин назвал Зеленского «позором еврейского народа» и показал кино про холокост, намекнув, что его якобы отрицают в Киеве. (2023). <https://meduza.io/feature/2023/06/16/putin-nazval-zelenskogo-pozorom-evreyskogo-naroda-i-pokazal-kino-pro-holokost-nameknuv-chto-ego-yakoby-otritsaiut-v-kieve>

СБУ отримала доступ до пропагандистських методичок російських спецслужб про «правильне висвітлення спецоперації» в Україні. (2022, 5 червня). <https://ssu.gov.ua/novyny/sbu-otrymala-dostup-do-propahandystskykh-metodychok-rosiiskyykh-spetssluzhb-pro-pravylyne-vysvitlennia-spetsoperatsii-v-ukraini-video>

Сергійчук, В. (1998). *Погроми в Україні, 1914–1920: від штучних стереотипів до гіркої правди, приховуваної в радянських архівах*. Київ: Видавництво ім. О. Теліги.

Фішбейн, М. (2009). *Єврейська карта в російських спецопераціях проти України*. <https://www.radiosvoboda.org/a/1774059.html> Allen J. (2022, 24 February). Putin says he is fighting a resurgence of Nazism. That's not true. NBC News. <https://www.nbcnews.com/politics/politics-news/live-blog/russia-ukraine-conflict-live-updates-n1289655/ncrd1289673>

Чередниченко, В. (1970). *Націоналізм проти нації*. Київ: Видавництво політичної літератури України.

Abramson, H. (1999). *A Prayer for the Government: Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917–1920*. Cambridge.

Bachynskyi, I., Margolin, A., Wishnitzer, M. & Zangwill, I. (1919). *The Jewish pogroms in Ukraine*. Washington.

David, K. L., Allen, J. & Siemaszko, C. (2022). *Putin using false 'Nazi' narrative to justify Russia's attack on Ukraine, experts say*. <https://www.nbcnews.com/news/world/putin-claims-denazification-justify-russias-attack-ukraine-experts-say-rcna17537>

Dyukov, A. (2010). *The minor enemy: OUN, UPA and the solution of the «Jewish question»*. Riga.

Fedor, J. (2021). «Historical Falsification» as a Master Trope in the Official Discourse on History Education in Putin's Russia. *Journal of Educational Media, Memory, and Society*, 13/1. Spring, 107–135.

Film «*The Casket of Maria Medici*» (Ларець Марії Медичи) – 1980. https://www.youtube.com/watch?v=bE_rwW4ary4

Haltiwanger, J. (2022, February 24). Auschwitz museum says Russia's war in Ukraine is an 'act of barbarity that will be judged by history'. *Business Insider*. <https://www.businessinsider.com/auschwitz-museum-says-russias-war-in-ukraine-is-an-act-of-barbarity-2022-2>

Hanusiak, M. (1975). *Lest We Forget*. New York.

Hollinger, A. (ed.). (2022, February 24). *United States Holocaust Memorial Museum condemns Russia's invasion Of Ukraine and Vladimir Putin's exploitation of Holocaust history as a pretext for war*. Washington, DC: United States Holocaust Memorial Museum. <https://www.ushmm.org/information/press/press-releases/museum-condemns-russias-invasion-of-ukraine>

Hunczak, T. (1969). A Reappraisal of Symon Petliura and Ukrainian-Jewish Relations, 1917–1921. *Jewish Social Studies*, 31/3, 163–183.

Himka, J.-P. (2021). *Ukrainian Nationalists and the Holocaust: OUN and UPA's Participation in the Destruction of Ukrainian Jewry, 1941–1944*. Stuttgart.

Garner, I. (2022, March 26). Russia and Ukraine Are Fighting for the Legacy of World War II. *Foreign Policy*. <https://foreignpolicy.com/2022/03/26/russia-ukraine-war-soviet-legacy/>

Gitelman, Z. (1990). History, Memory and Politics: The Holocaust in the Soviet Union. *Holocaust and Genocide Studies*, 5/1, 23–37.

Goble, P. (2009, July 9). Window on Eurasia: Moscow Special Services Again Play the 'Jewish Card' against Ukraine, Kyiv writer Says. *Window on Eurasia*. <http://windowoneurasia.blogspot.com/2009/07/window-on-moscow-special.html>

Kolstø, P. (2019). Dmitrii Medvedev's Commission Against the Falsification of History: Why Was It Created and What Did It Achieve? A Reassessment. *Slavonic and East European Review*, 97/4 (October), 738–760.

MacMillan, M. (2009). *Dangerous Games: The Uses and Abuses of History*. New York: Random House Publishing Group.

McGlynn, J. (2023). *Memory Makers: The Politics of the Past in Putin's Russia*. London.

Motyl, A. (2022, March 30). Yes, Putin and Russia are fascist – a political scientist shows how they meet the textbook definition. *The conversation*. <https://theconversation.com/yes-putin-and-russia-are-fascist-a-political-scientist-shows-how-they-meet-the-textbook-definition-179063>

President Putin Has Called Ukraine a Hotbed of Anti-Semites. It's Not. (2014, May 30). *National Geographic*. <https://news.nationalgeographic.com/news/2014/05/140530-ukraine-jews-poroshenko-putin-pushilin-right-sector-iviv-zissels/>

Prymachenko, Y. (2017). The Ukrainian Historical Policy and the Holocaust: the Problem of Perception. *The Holocaust in the Eastern and Western European States Occupied by the Nazis: Studies and Memory. Collection of articles*. Kaunas, 206–216.

Putin, V. (2022, February 21). *Address on the Recognition of the Donetsk and Luhansk People's Republics*. <https://en.kremlin.ru/events/president/news/67828>

Romerstein, H. (2001). Disinformation as a KGB Weapon in the Cold War. *Journal of Intelligence History*, 1/1, 54–67.

Romerstein, H. (2004). Divide and Conquer: The KGB disinformation campaign against Ukrainians and Jews. *The Ukrainian Quarterly*, 48/4, 349–60; <https://www.iwp.edu/papers-studies/2004/11/01/divide-and-conquer-the-kgb-disinformation-campaign-against-ukrainians-and-jews/>

Sheftalovich, Z. (2022, April 25). Putin wants to de-Nazify Ukraine – that’s ludicrous, say the country’s Jews. *Politico*. <https://www.politico.eu/article/in-the-face-of-war-ukraine-jews-embrace-a-dual-identity/>

Snyder, T. (2017). Germans must remember the truth about Ukraine – for their own sake. *Eurozine*. <https://www.eurozine.com/germans-must-remember-the-truth-about-ukraine-for-their-own-sake/>

Sokol, S. (2019, August 2). Russian Disinformation Distorted Reality in Ukraine. Americans Should Take Note’. *Foreign Policy*. <https://foreignpolicy.com/2019/08/02/russian-disinformation-distorted-reality-in-ukraine-americans-should-take-note-putin-mueller-elections-antisemitism/>

Stampfer, S. (2003). What Actually Happened to the Jews of Ukraine in 1648? *Jewish History*, 17/2, 207–227.

Stanley, J. (2022). *The antisemitism animating Putin’s claim to ‘denazify’ Ukraine*. <https://www.theguardian.com/world/2022/feb/25/vladimir-putin-ukraine-attack-antisemitism-denazify>

Tabarovsky, I., Finkel, E. (2022, March 4). Statement on the War in Ukraine by Scholars of Genocide, Nazism and World War II. 27 February 2022. *The Jewish Journal of Greater Los Angeles*. <https://jewishjournal.com/news/worldwide/345515/statement-on-the-war-in-ukraine-by-scholars-of-genocide-nazism-and-world-war-ii/>

Tottle, D. (1987). *Fraud, Famine, and Fascism: The Ukrainian Genocide Myth from Hitler to Harvard*. Toronto.

To Vilify Ukraine, The Kremlin Resorts to Antisemitism. (2022, July 11). <https://2021-2025.state.gov/disarming-disinformation/to-vilify-ukraine-the-kremlin-resorts-to-antisemitism/>

Yad Vashem Statement Regarding the Russian Invasion of Ukraine (Press Release). (2022, February 27). Jerusalem, Israel: Yad Vashem. <https://www.yadvashem.org/press-release/27-february-2022-14-25.html>

Vela, J. H. (2024, September 5). FBI dossier reveals Putin’s secret psychological warfare in Europe. *Politico*.

Waxman, O. B. (2022, March 3). Historians on What Putin Gets Wrong About ‘Denazification’ in Ukraine. *Time*. <https://time.com/6154493/denazification-putin-ukraine-history-context/>

Weiss, A. (1988). Jewish-Ukrainian relations in Western Ukraine during the Holocaust. *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective*. Edmonton: CIUS Press, 409–420.

Андрій БОЛЯНОВСЬКИЙ